

Milan Uzelac

СТЕРИЈА - JENSEITS DER METAPHYSIK

Я царь — я раб, я червь — я бог
Г. Р. Державин «Бог» (1784)

Sto pedeset je godina odkako Sterija teški života završi put i dok u grobu večiti obima ga mir, svako bi hteo s pravom da zapita: šta ostade posle njega - spomen ili ništa?

Sterija beše veliki prosvetitelj i kulturni delatnik, borac za očuvanje i razvijanje jezika, ustanovitelj niza kulturnih institucija u tadašnjoj Srbiji. Kao jedan od osnivača *Društva Srpske slovesnosti* (1842) i sa samo 36 godine života, Sterija je bio načelnik popečiteljstva prosvete Srbije; bavio se revizijom novostvorenih reči i borio protiv upotrebe stranih reči u administrativnoj praksi; zalagao se za stvaranje rečnika sinonima i izgradnju naučne terminologije; borio se za zaštitu spomenika kulture, i presudno pomogao da se osnuje Narodni muzej u Beogradu; za potrebe gimnazija u tadašnjoj Srbiji, pisao je udžbenike matematičke i fizičke geografije, retorike, latinske i nemačke gramatike, i s jednakim žarom, iz najviše odgovornosti, pisao je pesme u kojima nastavlja da slavi pesnički *pathos*, a u smutnoe vreme Srbije, nesklono poeziji koja opevava ono uzvišeno i najviše ljudsko; kao i romane, drame i komedije - po kojima on za života slavljn bi, i svima najpoznatiji.

Neposredni odnos s kulturnim životom Srbije i jezikom naroda kojem je pripadao Sterija, svim svojim bićem je uticao na najodlučniji način na nastajanje i konačno oblikovanje Sterijinih književnih dela. Sav njegov rad – književni i kulturni – odvijao se u znaku borbe za očuvanje duha srpske kulture i srpskog jezika i nakon jednog i po stoleća, znajući za njegove uspehe ali i poraze, mi se nalazimo u situaciji da promišljajući njegovo celokupno stvaralaštvo i njegov celokupni književni rad, a u istorijskom i civilizacijskom kulturnom kontekstu vremena u kome je živeo, istaknemo ono vredno i životno čime je Sterija prisutan i u našem vremenu.

Sâm Sterija video je daleko više od svojih savremenika, i daleko dalje od većine srpskih spisatelja XIX stoleća; uzdignut iznad pojedinačnog i prolaznog, sve vreme on beše zagledan u večno; zato, tema njegovih dela nije tek neka subjektivna ispovest, a još manje, priča o razdorima komšija u susedstvu, već prava gigantomahija oko onog ljudskog u čoveku. Ako ga niko pod starost u rodnom gradu nije gledao, do tog mu i ne beše stalo. Držao se on

one čuvene mudrosti Epikurove: *živi neprimetno*; beše to ona mudrost po kojoj je potom tako često bio pominjan i poslednji veliki filozof antike - Proklo.

Sterija dobro je znao da sve što jeste, suštinom svojom, ne pokazuje se neposrednom, čulnom gledanju, ali i da svaka istina ne prebiva u viđenju; filozofija starih Jelina učila ga je da ono pravo, i nadasve najvrednije, dostupno je samo nevidnom proziranju, veštini uma da nedomašeno dosegne, a obično i naizgled svakodneвно, na novi način izrazi.

Isto tako, Sterija je imao i izgrađenu "filozofsku antropologiju", istina ne u sistematskom značenju te reči, ali svakako u onom ključnom, pesničkom smislu. Kao i Deržavin on je u svom književnom delu našao organski način kako da spoji vladavinu i potčinjavanje (car i rob), kao i ništenje i stvaranje (crv i bog). Iz ta četiri elementa Sterija je početkom XIX stoleća, u srpskom narodu nesklonom filozofiji, mislio filozofski i sasvim je razumljivo što će mu je to malo ko od savremenika oprostiti mogao. Možda delom i zato, uprkos tome što veliki književnik beše, Steriji ni posle sto i pedeset godina nisu objavljena sabrana književna i naučna dela. Iako se toliko zalagao za rad na jeziku, srpski narod ni posle sto pedeset godina nema ni one osnovne rečnike za čije se stvaranje Sterija borio. Uprkos Sterijinoj bespoštednoj borbi za čistotu srpskog jezika, sto i pedeset godina nakon njegove smrti za malo se šta u tom jeziku može reći da je do kraja sobom samim usaglašeno, da jezik lepu i prijatnu odeću ima. Kulturne institucija koje je Sterija u Srbiji osnivao, i posle sto i pedeset godina, nalaze se na najnižim granama egzistencije, pa čini se da Srbija klizi u vreme pre Sterije.

Šta to značiti može? Beše li Sterijina borba uzaludna? Bejahu li svi njegovi naporni ništavni, u neuspeh odbačeni? Zar sve što je činio pade u zasenak, a književna dela njegova zanavek potisnuta u zapećak bezdarjem netaleantovanih i negovanju svog jezika nesklonih pisaca? Nije li sve ono najveće u delu Sterije i danas zaboravom pretrpano, utonulo u bezdano ništa?

A možda, pesnik je i dalje tu, u "polju srpska knjištva hvalna"? Samo, i dalje strpljivo čeka čitaoce svoje, štovaoce reči i jezika serbskog. Strpljivo. Sto i pedeset godina. Možda još uvek čeka da oglase se neka nova zvona, nalik onima koja su ga svakog jutra u mladosti budila s tornja Saborne crkve, koja se nalazila do gramatikalne škole, u blizini njegove kuće; ta zvona tad behu neki nalog iz visina da započne se nov a možda i poslednji dan; možda i sada, svakoga pijačnog jutra, gleda s nekog od prozora tu gradsku vrevu i nejasno osluškuje žamor junaka još nenapisanih komedija;

možda i danas, pogled bi mu pao na nekadašnji han *Dva pištolja*, u najbližem susedstvu, a nazvan tako, što je u njemu, na jednom od svojih proputovanja u Vlašku, Karadorđe prenoćište platio sa dva svoja poslednja pištolja.

Nemaštinom razoružani srpski Vožd beše slika i prilika Srbije i njene ideje, metafora zemlje koje nema a kakvu je jedino video i znao Sterija. Tamo dole, na jugu, behu još samo Peć i Dečani, Ohrid i Prizren, umlavljeni nehrišćanskim, a zlobivim življem. Beograd tad beše tek mala mahala prepuna Turaka i Srbalja potlačenih bez obraza i ikakvog čojstva; postojao je samo jezik, a da se ne zna kakav; u svakom slučaju bleđa senka predaka, odsjaj nekakve slave kojoj više niko, ni izvora, setiti, mogao se, nije.

U rodnoj mu varoši, čija vina na visokoj ceni, u Budimu, već u načalu XIV veka behu, u gradu kojem je i ime govorilo da nekad beše pod vrhom, a da se potom, sav živalj u gradu popeo na Breg, u varoši, južno od Sentandreje i Tamišgrada, a istočno od Petrovaradinskog šanca, Sterija je napisao svoja najznačajnija dela - od komedija, u kojima se smenjuju humorno i tragično, veselo i sumorno, smešno i ozbiljno - do sjajnog *Romana bez romana*, velikog otvorenog dela, na kojem bi Steriji pre svih mogao pozavideti Umberto Eko.

Ako je Gete do kraja života pisao drugi deo svog *Fausta*, delo osuđeno da ne ostane završeno do kraja života pisca, delo, koje se beskonačno i u beskraj može usavršavati i poboljšavati, delo koje se time može smatrati nedovršenim i otvorenim, Sterija je učinio daleko više i otišao mnogo dalje: on je pokazao kako delo može ostati otvoreno, kako nakon prvog dela moguć je i drugi (jednako lep i jednako uverljiv), a nakon drugog dela i treći, koji Sterija istina nije napisao, no to samo je sticaj objektivnih, životnih okolnosti. Sterija je učinio sve da njegovo delo može biti nastavljeno, i da se može nastavljati u beskonačnost. Tim svojim literarnim postupkom Sterija je preteča onog književnog diskursa kakav bi mnogi savremeni pisci i danas mogli samo poželeti, a što, usled svoje skribomanije nikad neće moći i dosegnuti.

Sterija je pesnik i pisac koji ono tragično, što ugrađeno je u strukturu sveta, ono tragično svima dosuđeno a od sudajaca nedvosmisleno neiskazano, no svima obrečeno i naznačeno - ne može a da ne nađe i u duhu srpskog naroda, u njegovoj problematičnoj naravi, koja je koliko nesigurna toliko i nestalna, vekovima izložena vetrometini pred sopstvenom kućom na sred drumu; tu nestalnost srpsku, Sterija je najpotresnije opisao u *Rodoljubcima*, do te mere istančano, da je to "veselo pozorje u pet dejstvija" po prvi put tek pola stoleća nakon njegove smrti izvedeno,

možda upravo zbog svoje zaumne "veselosti", da i potom, tek u krajnje retkim prilikama, prikazivano bilo. Beskompromisnost stava, kao i uverenost u pravdoljubivost svojih namera, Sterija nije mogao da porekne; nije mogao da porekne ni ono što je video, slušao i osećao; nije mogao da se odrekne ni istine u ime laži koju su mu hteli nametnuti. Napisao je delo s tako velikom težinom, da ono je u plitkom srpskom svetu na decenije moralo potonuti; tek nakon pedeset godina, i tada nespremna publike pokušala je da suoči se sa delom pred kojim je, iznenada videvši sebe, morala da ustukne i u dublji mrak iskorakne. Prepoznavši se u glavnim likovima ove nazovi komedije, možda zapravo drame, a najverovatnije ogledala srpskog i buduće tragedije srpske, ta publika nije mogla ništa drugo poželeti no da se ovo delo u zaborav baci i u duboku nesvesnost potisne.

Istina je da vreme ponekad leči rane; istina je da suočavanje sa vlastitom prirodom i njenom prolaznošću, u vreme predsmrtno, može i rane olakšati; ali, istina je i to da samozavaravanje najopasnija je od svih boljki koje nekog mogu zadesiti. Toj boli umeo je da odoli Sterija i da preboli ono što svima tada neprebolivo beše. Znao je on i boju božura i veličinu Dušanove slave, ali gledao je on i Srblje koji su sebe pobrojavali po ruševinama Lazarove očevine. U svemu tome Sterija nije samo video neke materijalne tvorevine, neke duševne zakrpe na telu vekovima izmoždenog naroda; ne, on je čuo i zvuke, čuo je zvona koja nisu samo pozivala nego su i svedočila, koja nisu samo opominjala, nego i prozivala.

Zvona velike varoške Saborne crkve, što oglašavahu vremena dana i trenutke sveta, budila su u Steriji svest o prolaznosti sveg zemnog, o nestvarnom bitiju sve slave zemaljske, o prolaznosti sveg čim bi iko od ljudi darivan biti mogao; susrevši se sa najvišim zakonom prirode i prilagodivši se onome što sudbina određuje, Sterija iz tog susreta nije mogao izaći kao gubitnik. Shvativši da je "svemir promena, a čovečiji život samo priviđenje" (M.A. IV 3), oboružan istinskom stoičkom mudrošću, on postigao je ono što malo ko je svojim životom obistinio: uspeo da u onom *negativnom* vidi njegovu unutrašnju, pozitivnu stranu, uspeo je da svemu rušiteljskom suprotstavi stvaralačko, da svemu poraznom sapostavi pobeđno.

Tome je posvećena ova beseda.

U trećem šaljivom kalendaru Vunka Lozića (1835), Sterija je objavio *Panegirik crvu*, pohvalu sićušnom i neznatnom biću koje glave dolazi svemu što jednom i ikad beše: moćnicima i vladarima, knjigama i knjigopiscima, gordima i sujetnima, glumcima i knjigoljubcima. Obraćajući se crvu, preodeven u odeždu Vinka

Lozića, a skrivajući u sebi sve ambicije modernog Fausta, i Sterija se javio tamo, na vetrometini, spreman da predloži razmenu istog za nejednako: on crvu predaje sebe - u zamenu za spomen urezan u kamen.

Ne znamo kako su na te Sterijine *Kalendare* gledali njegovi sugrađani; ne znamo da li ih je iko od njih i čitao; možda, tek prijatelj njegov, Gavriilo Pekarović. Još manje možemo znati koliki domašaj beše tog, u njima, jetko izraženog jeda. A najmanje znamo, behu li ti kalendari odista šaljivi i koliko je ljudi u gradu pod Kulom spremno bilo da se istinski suoči sa onim bitnim filozofskim pitanjima koja je Sterija odevao u šaljivo ruho.

Ovim ranim mislima o odnosu bića i ničeg, o narastajućoj razlici između svega svetskog i naspram njega zjapeće ništine, Sterija će poslednje godine svog života (1856), dati završni oblik u pesmi o *ništa*, poznatoj kasnije pod naslovom *Nadbrobije* (samom sebi). *Ništa* koje je osnovna tema te pesme jeste ono *ništa* iz kojeg dolaze sićušni, ali vredni crvići koji sve u to isto *ništa* preobraćaju; to *ništa* u kojem svako vreme i svako delo nalazi svoje poslednje konačište, to iskonsko *Ništa*, u kojem se svaka veličina kao i svemoć vladarska smiruje - *znak je znakova* Sterijinog dela.

Veličina Sterije jeste u tome što on, svima bliskim, pesničkim sredstvima, rešava poslednja metafizička pitanja, čija priroda, sagledana iz modernog iskustva, jeste sa one strane metafizike, u beskrajnim predelima smrti, u ravni ničeg koje sve, čega dotakne se, ništuje. Celokupnim svojim delom Sterija se upinje da razreši one probleme što nalaze se s one strane ontologije, pitanja nastala u ravni ničeg, u ravni onog *nihil*, a na tragu dubokog uvida da "smrt sva naša odnošenija, sve naše račune i planove u ništa preobraća".

Veličina Sterije ostaje svakako i u tome što on ne izvodi sumornošću natopljene zaključke iz stavova koji sami po sebi a ni svojim sklopom ništa drugo ne obećavaju. Ima li tome veće potvrde, no tekst *Računica ljudi*, koji se nedvosmisleno završava iskazom, o tome, kako sve se dovodi u istu ravan, na libelu?

Potrebno je još mnogo vremena da prođe, pa da se uoči kako *niština* ne može postojati bez svog višeg smisla; crv, kojem se tako ponizno obraća Sterija, nije samo ništitelj, već je i graditelj: on ništi stvari, ali samo zato, da bi od njih gradio *ništa* iz kojeg sve opet može da nastane. Ta pozitivna strana razgradnje omogućuje Steriji da sagleda *ništa* kako u njegovim negativnim tako i pozitivnim manifestacijama i to nedvoznačno ukazuje na stanovište pozitivnog nihilizma iz kojeg progovara Sterijino celokupno delo.

Čitava zapadna tradicija, od Parmenida do danas, određena je tim sukobom nečeg i ničeg, a oličena u dve paralelne struje od kojih

je jedna ontologija, a druga nihilizam; sva zapadna metafizika nalazi se u sukobu dve žive koncepcije: s jedne strane je uverenje da biće jeste, da ono pozitivno ima svoj najviši smisao, a s druge je uverenje da sve je *ništa*, da to *ništa* kruna je bića i ne-bića. Jasno se oseća kako ova druga koncepcija hoće metodički da prevlada prvu, da pokaže kako se svo biće temelji u ničem, budući da iz njega proishodi. Ako danas ovu antitezu i možemo jasno da sagledamo, teško bi se moglo reći da je ona bila na jednak način razaznatljiva u prvoj polovini XIX stoleća. Ali, i ono što se teže dá zakonima logike dokučiti, moguće je, makar i intuitivno, osetiti. Jedan od onih koji su na tragu bića sledili ne-biće – bio je i Sterija.

Nalazeći se s one strane metafizike, na tlu ne-bića, Sterija uvek pred sobom ima celinu stvari; on ne govori o pojedinačnom, čak i u slučaju kad opisuje ono najpojedinačnije i najneposrednije; to neprozirno i u isto vreme krajnje prozračno *nešto* shvaćeno kao *ništa*, provlačiće se kao tanana Arijadnina nit kroz vasceli lavirint njegovog književnog stvaralaštva: nalazimo ga oličenog u bezkarakternosti rodoljubaca, u potrazi Romanovoj za srećom negde u Egiptu, u nedostižnom cilju kom teži Fema nastojeći da bude drugo od onog što jeste, a nalaziti ga u svemu, moguće je samo zato što ono ispunjava sav svet koji Sterija književnim sredstvima zahvata u njegovoj prolaznosti i ništavnosti. Na taj način sve ono prvobitno negativno postaje pozitivno, sve ništeće, dobija svoj stvaralački momenat i svako zlo samo slika je večitog dobra.

Tako, Sterijina poezija nastaje iz duha ništine, ali ne da bi nad ovim duhom tragično lamentirala, već da bi ga dovela u produktivni odnos sa svetom koji je ljudski i u kojem se *ljudsko* javlja kao druga velika tema Sterijinog spisateljskog dela. Kad govori o naravima svojih sugrađana, kad govori o promenljivosti sveta, kad govori o modi, suzama ili balovima, Sterija govori samo o jednom – o onom čime se ljudski opstanak razlikuje od sveg drugog što moglo je nastati u prirodi. Sve ljudske naravi samo su iskrivljena, izbledela slika onih večnih počela nesklonih promenama, a podložnih ljudskom zaboravu.

Posledice kratkoće pamćenja dobrog, posebno su vidne u Sterijinoj poslednjoj, oproštajnoj pesmi, sačuvanoj u beležnici njegovog brata Đorđa; tu on piše o zaludnosti svakog, a posebno pesničkog posla, i, ako imamo u vidu završne stihove

Sve je dakle ništa,
Senka i ništa,

moglo bi se pomisliti kako tom testamentarnom pesmom dominiraju osećanja kontrarna onima iz njegovih ranih *šaljivih kalendara*. Reklo bi se da upravo ta pesma čini krunu onog uzvišenog pogleda na svet što struji *Davorjima* (1854). Pitanje koje se tu postavlja:

Šta želiš više
Od iščezlog ništa?

- dovodi svakog čitaoca na ono mesto odakle pesnik odajući poštovanje crvu "što sam iz ništa stvoren, sve u ništa preobraća" i postavlja pitanje dostojno svake filozofije nastale u duhu evropske metafizike: *Šta je ništa?* Šta je taj neizvesni temelj iz kog izrasta drvo čije su grane nauke, stablo fizika a koren metafizika? Iz čega metafizika crpi sokove za ishranu vaskolikog nad njom drveta, ako ne iz *ništa*, iz tog "novog humusa" koji su pripremili mali crvići? Gde naći taj *ratio*, gde naći smisao, smisao smisla, gde naći opravdanje ovakvom postavljanju pitanja?

Tema poslednje pesme i tema *Panegirika crvu* jedna je i ista tema. Oba teksta imaju jednaku težinu, jednaku intonaciju i jednako rasvetljujuću auru. Pod takvim svetlom sve postaje jasnije: niti je rani tekst mnogo humoran, niti je pozni tekst mnogo tragičan. Čvrsto spregnuti oni drže celokupno Sterijino delo u večnoj ravnoteži. Oba teksta izlažu bit njegove filozofije i mogu se čitati kao jedan jedinstven tekst.

Ta pohvala crvu teško da je i malom broju Sterijinih savremenika bila do kraja prozirna. Crv jeste sićušno i nemoćno biće, nedostojno razgovora na koji navode velike stvari. Ali sve velike stvari bivaju iznutra nagrizane i imaju u sebi svog realnog ili imaginarnog crva. U vlast crva dospevaju sva sahranjena tela i sva ikad stvorena dela. Možda Sterija hoće da se nasmeje strahopoštovanju koje osećamo pred tajnom života? Na humorni način videti ono strašno i to strašno pokazati neznatnim, sićušnim – ne krije li se u tome sva tajna pesničkog umeća?

Ako je humor poslednja odbrana pred smrću, obraćanje crvu i nije besmisleno ako se zna da će do susreta sa njim doći u času kad toga više ne budemo svesni. U podzemnim lavirintima umirene panonske zemlje, sa one strane Brega, Sterija je video da smrt nije ni daleko a ni preblizu, već uvek tamo gde treba da bude: beskrajno daleko a uvek u nama, budući da "u prsima svak' truleža usev nosi".

Sve to nije Steriju vodilo u stanje poraženosti, u odricanje sveg što zavređuje ljudsko angažovanje u fenomenalnom svetu. Upravo zato, Sterija je kod svojih sunarodnika najviše osuđivao ne glupost i cicijašluk, ne pokondirenost i rodoljubnost, već ravnodušje što

progrezlo ih je do poslednje kosti. Možda je sebi u zadatak stavio to da bude kritičar naravi, ne da bi ljude narugao ili ih k saznanju pravednog priveo, već da bi ih istavio iz svakodnevlja u kojem su oni tražili svoje poslednje pribežište.

Smrt čoveka njegov je pad u ništa. Ona je metafora za ono što rečima ne da se izreći. Ona je sa one strane metafizike, sa one strane svih antropoloških fenomena, kao što su rad, borba, ljubav ili igra – sa one strane života. Za smrt ne postoje reči; ona je sa one strane svakog mogućeg iskustva; zato se u govoru o njoj i pominje *ništa*, no ovo, samo je metafora, izraz za nešto što se ni rečima ni slikom ne da ni opisati ni izraziti, budući da svako ovosvetsko iskustvo ostaje potpuno, do kraja, unutarstvetsko. Za dimenziju iz koje sve nastaje, i u koju se sve vraća - postoji samo jedna jedina reč: *ništa*. Spas od toga *ništa* Sterija, kao i svaki veliki pesnik, nalazi u knjigama, u činu pisanja, u nastojanju da se na tlu jezika izgradi svet pred kojim i sama smrt mora zastati i ustuknuti jer ne može ga poništiti prevođenjem u ništa. Ono što jednom beše, bilo je, i niko ne može učiniti da ga nikad nije bilo. Sterija, s mnogo razloga, zato i kaže:

U knjigama ime
Večno ostaje ti.

Opsednut prazninom, opsednut svešću da slava samo tek blesak je, ali potom i *večno gašenje*, Sterija otkriva novu vrstu nade: dok *večno gasi* se plamen, on *večno i traje*, dok traje plamen, traje i spomen, dok traje spomen traje i *borba sa ništinom*. Tako u prvi plan, spram stoičke pomirenosti s prirodom, istupa radikalni, aktivni optimizam: sve što jeste, dešava se unutar sveta a zbivanje sveta ostaje nužni prostor u kojem pesnikovanje susreće i vaspostavlja stvari koje se samo u pesmi ostvaruju. Samo u poeziji Steriji se otkriva večiti život kao smisao i kao istina, i sve ono što središtu njegovom stremi, tek znak je svega proisteklog iz ništine. A ono što u pesmi jeste *glavna stvar*, ne nalazi se kod Sterije samo u njegovim stihovima: ono *pesničko* pesme, ono lebdeće nad prazninom, prebiva u njegovoj prozi kao i u dramama, u životu kao i u mislima, u mišljenju kao i u biljkama.

U pesmi *Spomen putovanja po doljnim predelima Dunava* nalazi se stih koji ostaje najviši izraz njegovog mišljenja i poslednja reč njegovog duhovnog stvaralaštva:

Sudba je čoveka ta: zemlja da zemlja bude.

U suton života, dok stvari obrise gube i polako prelaze u ništa, dok zemlja postaje besformna i trošna, suđeno svakom je, da licem u lice stane spram onog ko lice je svih lica, pogled svih pogleda, svetlost svetlosti svake. Tom svetlu što smrtniku najcrnja je tama, sa aurom nežne, bezglasne tišine, vasceli kosmos beskrajno je mali, jedina tačka satkana od ništa, mesto bez mesta a gde ničeg nema, osim vetra u krošnjama divljih kestenova i senki što lutaju
Jabučkim putem dok mrak ovaj svagdašnji, spušta se sa Kule na jednu lepu varoš, gde dobro se živi...